

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
İQTİSADI ARAŞDIRMALAR ELMİ-TƏDQIQAT
İNSTITUTU

Əlyazması hüququnda

İBRAHİM QƏDİM OĞLU QULİYEV

AQRAR İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ QİYMƏT
TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Qiymət və qiymətləndirmə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Xanhüseyn Hüseynağa oğlu Kazımlı

Rəsmi opponentlər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Rəşad Şahbaz oğlu Muradov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şükrəddin Ağabəy oğlu Ağabəyov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının**
İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

Müdafiə “10” iyul 2017-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində İqtisadi Araşdır-
malar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD.02.052
dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “10” iyun 2017-ci ildə göndərilmişdir.

FD.02.052. Dissertasiya
şurasının elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

R.A.Hüseynov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik əldə edən Azərbaycan gələcək inkişaf yolu kimi dünyanın qabaqcıl ölkələrinin davamlı inkişafına real zəmin yaradan və öz üstünlüklərini təsdiq etmiş bazar iqtisadi münasibətləri sistemini seçmişdir. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində köklü iqtisadi islahatlar aparılmış, təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılmaqla istehsal sferasında mövcud olan durğunluq iqtisadi artımla əvəz olunmuşdur.

Ötən dövr ərzində Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən söylənilən "...Mən Azərbaycanın aqrar bölməsində, ümumiyyətlə iqtisadiyyatda dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir" kimi müdrik və uzaqgörən fikirlər özünü doğrultdu. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, ərzaq məhsulları istehsal və emal edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi, aqrar istehsalçılara çoxşaxəli dövlət dəstəyinin göstərilməsi və digər mühüm tədbirlər nəticəsində həmin sahədə ciddi struktur dəyişiklikləri baş vermişdir.

Son illərdə ölkə rəhbərliyinin birbaşa nəzarəti ilə reallaşan bir sıra layihələr Azərbaycanın regional və ümumi iqtisadi inkişafında ciddi dönüş yaratmışdır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsi qazanılmış makroiqtisadi nailiyyətlər cəmiyyətin həyatının demək olar ki, bütün sahələrində ciddi irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı qeyd edilməlidir ki, əsasən makroiqtisadi sferada və bəzi infrastruktur sahələrində əsaslı irəliləyişlərə nail olunmasına baxmayaraq, bir sıra sahələrdə özünəməxsus problemlər qalmaqdadır. Onlardan biri də ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan aqrar sahədir. Aqrar sahədə islahatların başlanmasından uzunmüddətli vaxt keçməsinə, bu sahəyə kompleks maliyyə yardımını göstərilməsinə baxmayaraq gözlənilən nəticələrə nail olunmamışdır. Belə ki, hələ də bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsində idxal xüsusi yer tutur. Eyni zamanda qeyd etməliyə ki, idxalda yüksək çəkiyə malik olan məhsulların əsas hissəsinin respublikamızda istehsalı üçün əlverişli torpaq və iqlim şəraiti vardır. Bütün bunlar qeyd olunan sferada istehsalın səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmasını sübut edir. Burada əmək məhsuldarlığının, fond

veriminin, rentabelliğin aşağı olması və maya dəyərinin yüksək olması ilə yanaşı stimullaşdırıcı və tənzimləyici qiymət mexanizminin olmaması xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bütün bunlar hazırda respublikanın aqrar bölməsində "səmərəlilik-qiymət" əlaqəsinin daha əhəmiyyətli variantlarının müəyyən edilməsini ön plana çıxarır.

Qeyd olunan məsələlərin aktuallığı respublika prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə də öz təsdiqini tapmışdır. Həmin sənəddə Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən səkkiz prioritet sahədən, o cümlədən, dörd istehsal sektorundan biri kimi kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahədə mövcud olan geriliklərin aradan qaldırılması məqsədilə aqrar istehsal və emal sahələrində qiymətlərin tənzimlənməsi, daha dəqiq desək, zamanətli qiymətlərin tətbiqi ilə bağlı göstəriş və tədbirləri yalnız başlanğıc kimi qiymətləndirilə bilər. Ona görə ki, aqrar sferada istehsalın səmərəliliyi göstəricilərinin yüksəldilməsi, təbii-iqtisadi potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması, ixrac potensialının artırılması əsasında idxaldan asılılığın aradan qaldırılması, iqtisadi marağ və mənafeələrin optimal koordinasiyası üçün qiymət amilinin, eləcə də digər iqtisadi tənzimləyicilərin təsir gücündən maksimum istifadə olunmalıdır. Bu da bir daha aqrar sahədə qiymət mexanizmi ilə bağlı mövcud elmi, nəzəri, metodoloji və təcrübi biliklərə istinadən milli aqrar bazarın inkişafı xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilməsi tələbini qarşıya qoyur.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəldilməsi problemləri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemin aradan qaldırılmasının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan çoxsaylı iqtisadi, sosial, texnoloji və təşkilati amillərlə bağlı olması onun araşdırılmasını daha da zəruri edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı dövrə qədər aparılan elmi-tədqiqat işlərinin əksəriyyətində səmərəliliyin yüksəldilməsində iqtisadi tənzimləmə alətlərinin təsir gücü və dairəsinin müəyyən edilməsi, həmçinin onlardan istifadə məsələləri bir qədər arxa planda qalmışdır. Onların arasında qiymət amilini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində qiymətlərin rolunun və tənzimlənməsi istiqamətlərinin tədqiq olunmasına Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən X.H.Kazımlının, İ.Ş.Qarayevin, Ə.Ç.Verdiyevin, A.İ.Məmmədovun, A.H.Aliyevin, V.H.Abbasovun, A.F.Abbasovun, B.X.Ataşovun, E.R.İbrahimovun, E.A.Quliyevin, İ.H.İbrahimovun,

S.V.Salahovun, R.Ə.Balayevin, H.B.Allahverdiyevin, Ə.H.Hacıyevin və digərlərinin elmi tədqiqatlarında rast gəlinir.

Aqrar sahədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında qiymətlərin rolunun müəyyən edilməsi ilə bağlı nəzəri məsələlər üzrə araşdırmalara xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən K.Xorvadrın, J.V.Borodinin, Q.Juravlevanın, A.S.Qusarovun, V.A.Dobrininin, A.A.Deryabinin, N.Eriaşvilinin, V.P.Dyaçenkonun, V.D.Yakovlevin və digərlərinin əsərlərində daha çox yer verilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində məqsəd ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf imkanlarını nəzərə almaqla aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində qiymət amilindən istifadənin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və əsaslandırılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəduyğun hesab olunur:

- aqrar istehsalın səmərəliliyi kateqoriyasına dair elmi-nəzəri baxışların öyrənilməsi;
- aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amillərinin araşdırılması;
- aqrar sahədə istehsal və səmərəlilik göstəricilərinin qarşılıqlı təhlili;
- aqrar istehsalda səmərəlilik göstəriciləri ilə qiymətlərin dinamikası arasında funksional asılılığın təhlilinin aparılması;
- xarici bazara çıxış imkanlarının reallaşdırılmasında aqrar-bazar konyunkturunun formalaşması xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- aqrar istehsalda səmərəliliyin yüksəldilməsinin prioritet istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkilində qiymət amilindən istifadə variantlarının tədqiqi;
- aqrar istehsalın tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektı milli iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri olan aqrar bölmə, predmeti isə iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edən amillər və onun yüksəldilməsində qiymətlərin tənzimlənməsi istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi məsələləridir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin fundamental elmi araşdırmaları təşkil edir. Dissertasiya işində təhlil, müqayisə, dinamika, statistik qruplaşdırma, müşahidə və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbələri. Dissertasiya işində məlumat mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin 2010-2016-cı illərə aid statistik məlumatlarından istifadə edilmişdir. İşdə həmçinin Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadi ədəbiyyatlarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sferada səmərəliliyin təmin edilməsinə dair mövcud elmi-nəzəri baxışlar öyrənilmiş, təhlil olunmuş və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq qiymətləndirilmişdir;
  - aqrar istehsalın dövlət tənzimlənməsinin təkmil mexanizmi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
  - aqrar sferada qiymətlərin tənzimlənməsi və onlara nəzarətin həyata keçirilməsini nəzəri-təcrübi istiqamətləri əsaslandırılmışdır;
  - ölkənin ərzaq kompleksində özünütəminat, səmərəlilik və qiymət səviyyəsi arasında funksional asılılıqlar müəyyən edilmişdir;
  - rəqabətli aqrar istehsalın təşkilində və davamlı inkişafında qiymət amilindən istifadənin optimal variantları əsaslandırılmışdır;
  - aqrar sferada səmərəliliyin təmin edilməsində qiymətlərin stimullaşdırıcı və tənzimləyici təsir gücündən istifadə istiqamətləri tədqiq olunmuşdur;
  - aqrar istehsalda maksimum mənfəəti təmin edəcək “istehsal-səmərəlilik-qiymət” əlaqəsinin seçilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır.
- Tədqiqatın nəticəsinin sınaqdan keçirilməsi və istifadəsi.** Dissertasiya işinə dair ümumiləşdirmələr 2009-cu ildə «95 летия Российского Университета Кооперации», 2010-cu ildə “Milli inkişaf modelinin formalaşması xüsusiyyətləri”, Moskvada «Потребительская кооперация: теория, методология, практика», 2011-ci ildə “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri”, “Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”, “Müstəqil Azərbaycan Respublikası Üçüncü minilliyin birinci yüzilliyində”, “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda, 2016-cı ildə “İqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemlər, perspektivlər” mövzularında respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarında çıxış edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində irəli sürülən təkliflər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Quba Regionu Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi tərəfindən praktiki istifadə üçün qəbul edilmişdir. (Tətbiqi arayıf №22/16, 18 mart 2016-cı il).

Tədqiqat nəticəsində dərc edilmiş materiallar. Müəllif ümumi həcmi 21 ç.v. olan 54, o cümlədən tədqiqat işi ilə əlaqədar həcmi 6,25 ç.v. olan 13 elmi məqalə dərc etdirmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İş 1,5 intervalla 154 səhifədən ibarətdir. Burada 5 şəkil və 9 cədvəl, 8 qrafik verilmişdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN STRUKTURU

GİRİŞ

I FƏSİL. Aqrar sahədə səmərəliliyin və qiymətlərin formalaşmasının elmi-metodoloji əsasları.

1.1. Aqrar istehsalda səmərəliliyinə dair elmi-nəzəri baxışların tədqiqi.

1.2. Aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri.

1.3. Aqrar istehsalda dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi aspektləri.

II FƏSİL. Aqrar sferada səmərəliliyin və qiymətlərin dinamikasının kompleks təhlili.

2.1. Aqrar sahədə istehsal və səmərəlilik göstəricilərinin mövcud vəziyyəti.

2.2. Aqrar istehsalda səmərəlilik göstəriciləri ilə qiymətlərin dinamikası arasında qarşılıqlı asılılığın təhlili

2.3. Xarici bazara çıxış imkanlarının reallaşdırılmasında aqrar-bazar konyukturunun formalaşması meylləri.

III FƏSİL. Aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində qiymət mexanizmindən istifadənin təkmilləşdirilməsi.

3.1. Aqrar istehsalda səmərəliliyin yüksəldilməsinin prioritet istiqamətləri.

3.2. Rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkilində qiymət amilindən istifadə variantları.

3.3. Aqrar istehsalın tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Aqrar istehsalda səmərəliliyin əldə olunmasına elmi-nəzəri baxışlar.

İstehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi və onun daim yüksəldilməsi təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasında həmişə əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edilir.

Səmərəlilik iqtisadi sistemin fəaliyyətinin son nəticələrinin sərf olunmuş resursların dəyərində nisbətində ifadə olunan göstəricidir. O, iqtisadi sistemin müxtəlif səviyyələrində mövcud olan səmərəlilik göstəricilərinin inteqral forması və milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin yekun səciyyəsidir. Bu baxımdan səmərəlilik göstəricisini makro və mikro-səviyyələrdə nəzərdən keçirmək olar.

Makrosəviyyədə iqtisadi səmərəlilik istehsal olunmuş məhsulun, daha dəqiq desək, Ümumi Daxili Məhsulun xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir. Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, kapital, əmək və torpaq resurslarının səmərəliliyini ayrı-ayrılıqda qiymətləndirmək olar. Mikro-səviyyədə isə səmərəlilik müəssisənin satış həcmində xərclərə nisbəti ilə ifadə olunur.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi barədə bir-birini tamamlayan və təkzib edən fikirlər mövcuddur. Bir qrup alimlərin fikirlərinə görə müəssisənin malik olduğu resurslar məhsul istehsalına cəlb edilərsə, həmin istehsal iqtisadi cəhətdən səmərəlidir. Doğrudur, resursların tam şəkildə istehsalda cəlb olunması müsbət addımdır. Lakin resursların tam tətbiqi onlardan istifadənin səmərəliliyini ifadə etmir.

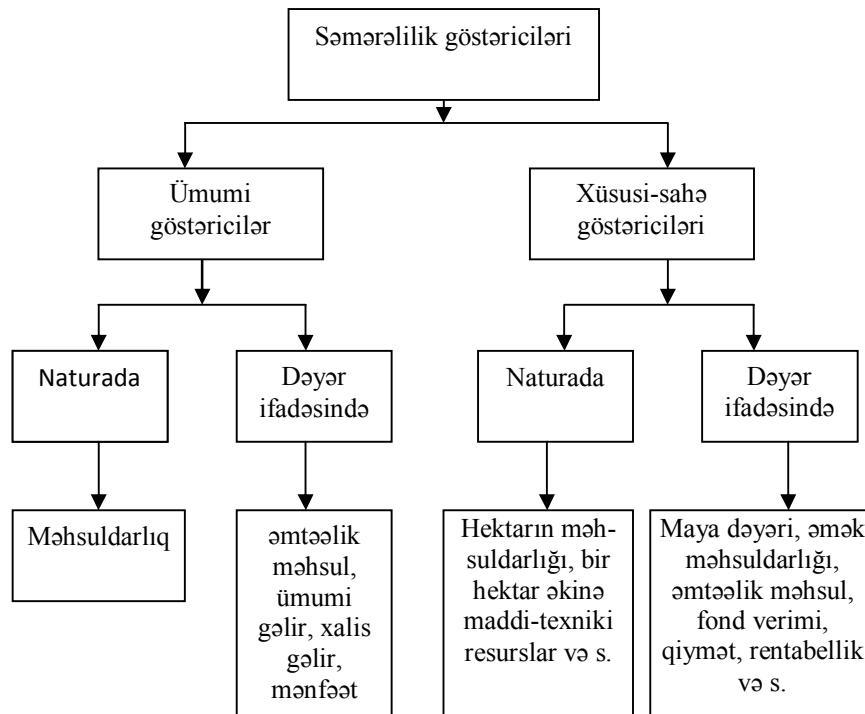
İqtisadi ədəbiyyatlarda səmərəliliyin səbəb, səmərənin isə nəticə olması fikri üzərində formalaşan nəzəriyyələr də vardır. Səmərəlilik son nəticəlik, texnikadan istifadə dərəcəsi, istismar prosesində texnikanın faydalılığı kimi xarakterizə olunur. Bu fikirlərlə müəyyən mənada razılaşmaq olar. Ona görə ki, doğrudan da texnikanın iqtisadi potensialı əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, məhsulun əməkətlümlüğunun azalmasına imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, səmərəliliyin yüksəldilməsi yalnız iqtisadi, sosial, texniki və təşkilati tədbirlərlə deyil, həm də qeyri-istehsal amilləri ilə də bağlıdır. Bu, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən göstərici və meyarların əsaslandırılmasını tələb edir.

İqtisadçı alimlər istehsalın səmərəliliyinə texnoloji, iqtisadi və sosial baxımdan yanaşmağı məqsədəuyğun hesab edir və onlara təsir edən amilləri torpaq-iqlim amillərinə – təşkilati, iqtisadi, hüquqi, texni-

ki, texnoloji, sosial və bazar amillərinə ayırırlar. Bununla yanaşı iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillərə həm də siyasi-hərbi amillər də daxil edilməlidir. Belə hesab edirik ki, iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillərin tərkibinə siyasi-hərbi amilləri daxil etmək digər amillərdən heç də az əhəmiyyətli deyildir.

İqtisadi səmərəliliyə təsir göstərən amillərlə yanaşı onu xarakterizə edən göstəricilər sistemi də müəyyən edilməlidir. Tədqiqatın nəticələrinə istinadən aqrar istehsalın iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini ümumi və xüsusi - sahə göstəricilərinə ayırmaq olar (şəkil 1).

Şək. 1. Aqrar istehsalın səmərəliliyi göstəriciləri

Araşdırılan fikirlərin və ideyaların heç birinə ciddi şübhə ilə yanaşmaq mümkün olmasa da qeyd edilə bilər ki, istənilən istehsal sahəsində, o cümlədən aqrar sferada iqtisadi səmərəliliyin ən mühüm göstəricisi əmək məhsuldarlığıdır. Lakin bunu birtərəfli qaydada söyləmək düzgün deyildir. Belə ki, sahədə yüksək iqtisadi səmərəliliyə nail olunması sosial səmərələrsizlik, vətəndaşların həyat və sağlamlığına biganə-

lik və biznes maraqlar üzərində qurulmamalıdır. Fikrimizcə, dünya ərzaq istehsalında geni dəyişdirilmiş məhsulların çoxalması nəticəsində insanların həyat və sağlamlığının risklərə məruz qalması bu məsələnin tədqiqinə xüsusi yanaşmanı tələb edir.

2. Aqrar sahədə qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri.

Aqrar istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin ən mühüm meyarları sırasına aid edilən mənfəət və rentabellik digər vacib göstəricilərlə yanaşı məhsulun reallaşdırılması qiymətindən də asılıdır. Ona görə də tətbiq olunan qiymət növlərinin və səviyyəsinin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aqrar istehsal məhsulları bazarında qiymətlərin əmələ gəlməsi xüsusiyyətləri ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların sosial-iqtisadi fərqləri ilə bağlıdır. İstehsalçıların və istehlakçıların iş şəraiti qiymətlərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir.

Kənd təsərrüfatında elə sahələr vardır ki, orada bir deyil, əsas və əlavə məhsulun iki və daha çox növü alınır. Ona görə də burada xərclərin əsas və əlavə məhsullar arasında bölüşdürülməsinə bir neçə yanaşmanı tətbiq etmək olar:

a) müəyyən edilmiş qiymətlərlə ümumi dəyərdən əlavə məhsulun dəyərinin çıxılması;

b) bir məhsulun şərti məhsul kimi qəbul edilməsi və digər məhsul növlərinin müəyyən olunmuş əmsallar vasitəsilə şərti məhsula yenidən hesablanması;

- xərclərin qarışıq məhsulların bütün növlərinin satış qiymətləri üzrə hesablanmış dəyərinə mütənasib şəkildə bölüşdürülməsi;

Orta satış qiymətlərinin formalaşması bazası kimi, bir qayda olaraq maya dəyəri seçilir. Bu ondan irəli gəlir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xərclərində toxum, üzvi kübrə məsrəfləri kimi xüsusi istehsal materialları yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər. Onlar istehsal-maliyyə nəticələri qiymətləndirilərkən xərclərə daxil edilir. İqlim şəraitinə görə əlverişli təsərrüfat illərində eyni əmək xərcləri müqabilində daha çox bitkiçilik məhsulu istehsal edilir və buna görə də maya dəyəri illər üzrə tərəddüd edir. Qeyri-məhsuldar təsərrüfat ilində isə xüsusi istehsal məhsullarının maya dəyərinin yüksəlməsi növbəti ildə xərclərin artmasına səbəb olur.

Hər bir ölkənin özünütəminat və ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasının reallaşdırılması, həmçinin sənaye və kənd təsərrüfatı arasında ek-

vivalent əmtə mübadiləsinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının orta satış qiymətləri arasında paritetlik təmin olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri müəyyənənləşdirərkən onların səviyyəsi müəyyən şərtlərlə əsaslandırılmalıdır. Həmin şərtlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- respublikanın ayrı-ayrı bölgələrinin torpaq-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi;

- kənd təsərrüfatında istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətlərinin üstün artımı;

- kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə əldə olunan mənfəətin geniş təkrar istehsalı təmin etməməsi;

- istehsal, emal, tədarük, məhsulun saxlanması və istehlakçılara çatdırılması mərhələsində itkilərə yol verilməsi;

- kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində intensiv texnologiyanın zəif tətbiqi.

3. Aqrar sahədə istehsal və səmərəlilik göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili.

Hazırda kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı, bir tərəfdən ölkənin etibarlı ərzaq təminatı, digər tərəfdən isə regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafı siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bəzən aqrar sektoru ölkənin hərbi-sənaye kompleksinə bənzədirlər. Düşünülür ki, hərbi-sənaye kompleksi ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, aqrar sfera da ərzaq təhlükəsizliyi üçün bir o qədər əhəmiyyətlidir. Ona görə də bu sahənin inkişafı, burada iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi məsələləri daim dövlət dəstəyinin və nəzarətinin predmeti olmalıdır.

Kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi ilə bağlı orta dünya göstəricisi son üç ildə orta hesabla 4% təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələr üzrə bu göstərici orta dünya göstəricisindən aşağı, Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan kimi neft ixrac edən və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə ondan yüksəkdir. Həmin ölkələrin iqtisadi inkişafında neft amilinin mühüm rol oynaması aqrar sahənin ÜDM-də payının aşağı olmasının başlıca səbəblərindən biridir.

Ümumiyyətlə, aqrar sahə üzrə yaradılan əlavə dəyərin real artım səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən zəif olmasının, eləcə də son illərdə bu artımın hələ də dayanıqlı olmamasının səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunun həm ölkə, həm də regionlar üzrə, ölkənin bu sahə üzrə beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu müqayisəli üstünlüklərə nisbətən qeyri-təkmilliyi;

- aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların orta ölçüsünün kiçik olması;

- aqrar sahənin müvafiq infrastruktur xidmətləri ilə təminatında çatışmazlıqların mövcud olması ilə yanaşı kiçik təsərrüfatlarda bu xidmətlərdən istifadənin aşağı səviyyəsi;

- aqrar istehsalçıların öz məhsullarını əlverişli şərtlərlə reallaşdırma bilməməsi;

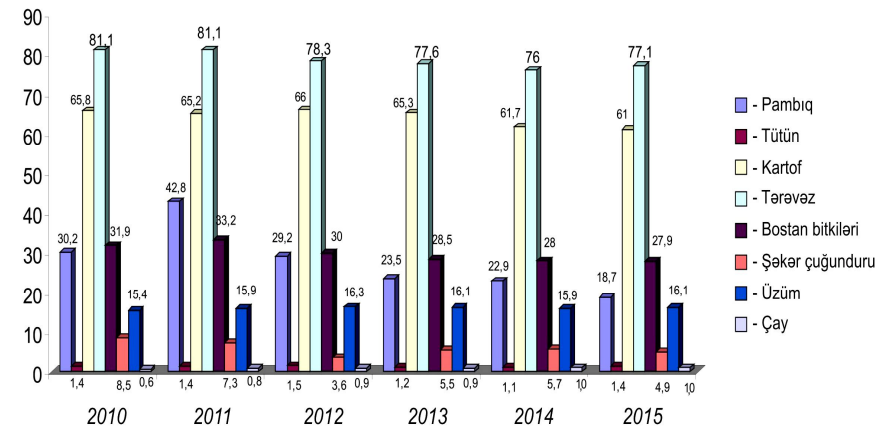
- aqrar istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminatının qənaətbəxş olmaması;

- aqrar sahədə insan resurslarının aşağı inkişaf səviyyəsi və buna müvafiq olaraq müasir texnologiyaların tətbiqi imkanlarının məhdudluğu;

- sahə üzrə əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olması.

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalında müşahidə olunan dinamik artımın daha çox ekstensiv amillər hesabına təmin olunduğunu söyləmək olar. Təhlil dövründə istehsalında artım baş verən bitkiçilik məhsullarının əkin sahələrinin xüsusi çəkisi yüksəlmiş və eyni zamanda istehsalında azalma baş verən bitkiçilik məhsullarının da əkin sahələrinin xüsusi çəkisi azalmışdır (diaqram 1).

Diaqram 1. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi
(bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, min hektar)

Mənbə: Diaqram Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Diaqramdan göründüyü kimi, pambıq, şəkər çuğunduru və payızlıq buğdanın əkin sahələri illər üzrə kəskin şəkildə, kartof və ərzaqlıq bostan bitkilərinin əkin sahələri isə qismən azalmış üzüm, tütün və tərəvəz bitkilərinin əkin sahələri isə genişlənməmişdir. Yəni ərzaqyönümlü bitkiçilik məhsulları istehsalının əsasən ekstensiv artımı nəticəsində ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının strukturu səmərəsiz şəkildə formalaşmışdır.

Ölkədə heyvandarlığın yalnız ekstensiv inkişafı nəticəsində yay və qış otlaqlarının tutumundan artıq yüklənməsi və əkinə yararlı sahələrdən də bu məqsədlə istifadənin artması ilə əlaqədar olaraq bitki örtüyünün məhv olması və torpaqların eroziyasının sürətlənməsi baş vermişdir. Belə ki, aparılmış təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, bir hektar qışlağa düşən davarların sayı normativ üzrə 2,5 baş olduğu halda, faktiki 4,6 baş, bir hektar yaylağa düşən davarların sayı isə normativ üzrə 5,1 baş olduğu halda, faktiki 15,3 baş olmuşdur. Başqa sözlə, ölkədə heyvandarlığın inkişafı hələl ekoloji tarazlığın ciddi şəkildə pozulması hesabına təmin edilir.

Son dövrlər ərzində bitkiçilik məhsullarının əksəriyyəti üzrə fiziki məhsuldarlıq göstəricisində artım müşahidə edilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) (sent/ha)

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən, faizlə
Dənli və dənli paxlalı bitkilər	20.7	25.4	27.2	27.5	24.0	31.5	131.0
Çəltik	24.7	21.7	23.0	23.3	25.6	24.5	95.0
Pambıq	12.7	15.5	19.5	19.3	17.9	18.8	105.0
Tütün	24.0	24.9	27.9	28.4	25.8	25.4	98.0
Kartof	145.0	144.0	147.0	152.0	133.0	136.0	102.0
Tərəvəz	142.0	146.0	150.0	154.0	152.0	158.0	103.0
Meyvə və giləmeyvə	70.6	71.7	73.8	74.3	72.0	71.4	99.0
Üzüm	74.7	81.5	88.6	88.9	82.5	86.6	104.0
Şəkər çuğunduru	304.0	346.0	332.0	331.0	309.0	376.0	121.0
Çay	9.4	9.8	10.5	12.0	10.1	12.4	122.0

Mənbə: Azərbaycan kənd təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2016.

Cədvəldən göründüyü kimi, tərəvəz, pambıq və çay yarpağı istehsalı isnisna olmaqla, digər bitkiçilik məhsulları istehsalının məhsuldar-

lığı 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə əsaslı şəkildə artmışdır. Bununla bərabər hazırda Azərbaycanda bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlıq göstəriciləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər aşağı olması da qeyd edilməlidir.

Qeyd olunmalıdır ki, mövcud aqrar texnologiyalar şəraitində Azərbaycanda dənli bitkilərin istehsalı kifayət qədər rəqabətqabiliyyətli deyil və bu səbəbdən ölkənin dənli bitkilərə olan tələbatının ödənilməsində idxal mühüm rol oynayır. Bu qəbildən olan məhsullar üzrə tələbatın ödənilməsində idxalın rolunun nisbətən yüksək olmasını üç səbəblə əlaqələndirmək olar.

Birincisi, bəzi yeyinti məhsullarının yerli xammal bazasının zəifliyinə görə bu məhsullar yarımfabrikat şəklində idxal olunaraq ölkədə emal edilir, sonradan hazır məhsul kimi daxili bazarda satılır. Bu xüsusilə bitki yağları, şəkərdən hazırlanan məmulatlar və qismən meyvə şirələrinə aiddir.

İkincisi, məhsulların çeşid çoxluğu müxtəlif istehlakçı zövqlərinə uyğun müxtəlif məhsulların istehlakını və nəticə etibarilə həmin məhsulların idxalını şərtləndirir.

Üçüncüsü, bu məhsullar üzrə yerli istehsal güclərinin mövcud tələbatı tam ödəyə bilməməsi müvafiq məhsulların idxalını zəruri edir.

4. Aqrar istehsalın səmərəliliyi göstəriciləri ilə qiymətlərin dinamikası arasında qarşılıqlı asılılığın təhlili.

Araşdırmalardan aydın olur ki, son illərdə respublikamızda düşünülmüş, elmi-nəzəri və praktik baxışlara əsaslanmış sosial-iqtisadi siyasət aqrar sferanın iqtisadi inkişaf mərhələsinə keçməsinə zəmin yaratmışdır. Müşahidə olunan iqtisadi nailiyyətlər yürüdülmüş iqtisadi siyasətin əhəmiyyətliyindən və müsbət nəticələrindən xəbər verir. Beləki, son 15 ildə kənd təsərrüfatı üzrə ümumi daxili məhsul faktiki qiymətlərlə 4,1 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə 4,7 dəfə, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 88,3 dəfə, əsas fondların ilin sonuna balans dəyəri 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan 1 sentner məhsulun maya dəyəri 1,7 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiyməti isə 2,8 dəfə azalmışdır.

Təhlildən o da aydın olur ki, kənd təsərrüfatı üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya üzrə ən yüksək göstərici 2012-ci ilə təsadüf edir. Daha sonra bu göstərici demək olar ki, iki dəfəyə qədər aşağı düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri göstəricisində tərəddüdlər

olmuş, eyni zamanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı isə aşağı düşmüşdür.

Aqrar sahənin inkişafı onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsindən asılıdır. Hazırda bu sahədə vəziyyət arzuolunan səviyyədə deyil. Belə ki, onun maddi-texniki səviyyəsini 1990-cı il səviyyəsinə çatdırmaq üçün təqribən 10 min kotan, 6 min kultivator, 7,5 min toxum-səpən, 4 min otbiçən, 3 min ot sıxıb bağlayan tələb olunur.

Aqrar sahənin dinamik inkişafında qiymətin rolunu araşdırarkən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında istifadə olunan istehsal vasitələrinin və aqrar istehsal məhsulların qiymətlərinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Aqrar istehsalda istifadə edilən sənaye məhsullarının qiymətlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə nisbətən üstün artımı istehsalçıların maraqlarına mənfi təsir göstərir, onların maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır və istehsalın səmərəliliyini azaldır (cədvəl 2)

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Göstərici	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi	104.2	110.3	99.5	103.2	102.3	101.2
Dənli (düyü istisna olmaqla) bitkilər, paxlalı bitkilər və yağlı toxumlar	103.2	117.8	102.6	104.2	102.5	100.2
Tərəvəz, bostan məhsulları, kökümeyvəli və köküyumrulular	103.5	99.7	92.9	103.1	101.4	93.9
Üzüm	97.6	88.9	88.1	91.3	101.8	106.3
Tropik və subtropik meyvələr	99.2	101.9	101.2	105.3	103.4	121.7
Sitrus meyvələri	109.6	103.1	74.6	95.4	86.6	153.1
Diri heyvanlar və heyvandarlıq məhsulları	104.4	111.3	101.5	103.7	103.0	101.0

Mənbə: Azərbaycan kənd təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2016.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki son beş ildə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət artımı bütövlükdə orta hesabla

25-30% olduğu halda kənd təsərrüfatına satılan texnikanın və gübrələrin qiyməti 2-3 dəfə artmışdır. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət artımı ilə kənd təsərrüfatına xidmət edən sənaye məhsulları üzrə qiymət artımı arasında nisbətlər kəskin surətdə sonuncunun xeyrinə dəyişmişdir. Respublikamızda kənd təsərrüfatında istifadə olunan texnikanın, maşın və avadanlığın kifayət qədər olmaması və ya qıtlığı da onların qiymətini dolaylı yolla artırır. Nəticədə aqrar istehsalçıların xərcləri artır və qiymətlərin sabitliyi şəraitində bu onların gəlirlərinin azalmasına səbəb olmaqla istehsalın genişləndirilməsinə olan maraqlarını zəiflədir.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitələrinə çəkilən xərclər investisiya formasında təzahür edir. Yəni, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları geniş təkrar istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək, məhsul istehsalını artırmaq üçün öz vəsaitlərinin bir hissəsini yığıma və əsas vəsaitlərin alınmasına yönəldir. Bunu həyata keçirmək üçün isə həmin təsərrüfat subyektlərinin xərclərini tamamilə ödədikdən sonra sərəncamlarında müəyyən vəsaitlər qalmalıdır. Daha doğrusu, təsərrüfat subyektləri elə fəaliyyət göstərməlidirlər ki, gəlirlərinin bir hissəsini yığım şəklində ayıra bilsinlər. Bu yığımın səviyyəsi bilavasitə qiymətlə tam maya dəyəri arasındakı fərqdən və yaxud kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliindən asılıdır. Deməli, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri elə səviyyədə olmalıdır ki, müəyyən rentabellik səviyyəsini təmin etməklə bu sahənin dinamik inkişafına şərait yaratsın.

Araşdırmalardan aydın olur ki, son illərdə kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində müəssisələr rentabelli işləməyə başlamışlar, yəni onların məhsullarının qiymətləri ilə maya dəyəri arasındakı fərq müsbətdir və bu da onlara öz istehsal fəaliyyətlərini inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

Dünya Bankının apardığı tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan kartof, günəbaxan, noxud, pomidor, kələm, zeytun, portağal, alma, nar, üzüm, mal əti, süd, qoyun əti istehsalında əhəmiyyətli şəkildə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Bu nəticələr USAID təşkilatının maliyyə-ləşdirdiyi “Özəl sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi” layihəsi çərçivəsində aparılmış tədqiqatların nəticələri ilə də təsdiqlənir. Bununla belə, tətbiq edilən texnologiya təkmilləşdikcə, əlaqədar sahələrdə istehsalın səmərəliliyi yüksəldikcə, bir sıra sahələrdə ölkənin malik olduğu müqayisəli üstünlük artacaqdır.

Aparılan təhlillərin nəticələrini və alınan proqnoz göstəricilərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

**2015-2020-ci illər üçün aqrar istehsalın səmərəliliyi
göstəricilərinin proqnozu**

İllər	Bir sentner məhsulun maya dəyərini proqnoz göstəriciləri		Bir sentnerinin satış qiymətinin proqnoz göstəriciləri	
	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz
2015	240,8	252,48	338,01	340,36
2016	253,52	266,912	354,744	357,384
2017	266,24	281,344	371,478	374,408
2018	278,96	295,776	388,212	391,432
2019	291,68	310,208	404,946	408,456
2020	304,4	324,64	421,68	425,48
	Bir sentner məhsula əmək məsrəfinin proqnoz göstəriciləri		Məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin proqnoz göstəriciləri	
	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz
2015	66,012	66,0795	5987,95	6124,2
2016	64,4928	64,5648	6448,08	6601,88
2017	62,9736	63,0501	6908,21	7079,56
2018	61,4544	61,5354	7368,34	7557,24
2019	59,9352	60,0207	7828,47	8034,92
2020	58,416	58,506	8288,6	8512,6
	Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun proqnoz göstəriciləri		Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcmi proqnoz göstəriciləri	
	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz	Hesablanmış	Faktiki və proqnoz
2015	510,1	510,84	192,6715	193,7315
2016	540,44	541,296	198,3696	199,6336
2017	570,78	571,752	204,0677	205,5357
2018	601,12	602,208	209,7658	211,4378
2019	631,46	632,664	215,4639	217,3399
2020	661,8	663,12	221,162	223,242

5. Rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkilində qiymət amilindən istifadə variantları.

ABŞ Prezidentinin müşaviri Pol Samuelson 1970-ci ildə öz çıxışlarının birində söyləmişdir ki, aqrar sektor təbiətin bəxş etdiyi bədbəxt övlad, hökumətin sevimli oğludur. Bu fikir müvafiq sahənin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, daha çox riskli olması, rəqabətin müxtəlif forma və metodlarının geniş tətbiq olunduğu sahə kimi qiymətləndirilməsindən irəli gəlir.

Rəqabətə davamlı aqrar istehsalın təşkili və tənzimlənməsində

qiymətlərin stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyalarının reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə məsələnin həllində tətbiq edilən qiymət növlərinin düzgün seçilməsinə, onların səviyyəsinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına diqqət yetirilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinə yönəlmiş dövlət tənzimlənməsi prosesində kənd təsərrüfatı məhsullarının sərbəst (müqavilə) qiymətləri, tənzimlənən qiymətlər, məqsədli, zəmanətli, tövsiyə edilən təklif və yuxarı hədd qiymətləri ilə birgə tətbiq edilməlidir.

Qeyd etmək olar ki, Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrdə 270 növdən çox kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymətləri dövlət nəzarətində saxlanılır. Bu ölkələrdə qiymətlər sisteminə ilk növbədə enerji daşıyıcılarının və aqrar sahənin müxtəlif sektorlarına yönəldilən sənaye məhsullarının mühüm növlərinin tənzimlənən qiymət hədləri və öz məhsullarını bu qiymətlərlə kənd təsərrüfatına satan sahələr üçün vergi güzəştləri daxildir.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət tənzimlənməsi prosesində kənd təsərrüfatı məhsullarının sərbəst (müqavilə) qiymətləri ilə tənzimlənən qiymətlər birgə tətbiq edilməlidir.

Məqsədli, təminatlı, yüksək hədd qiymətlərinin tətbiqi də mümkündür. Məqsədli qiymətlər geniş təkrar istehsal üçün zəruri olan gəlirlərin kəmiyyətini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bazar qiymətləri məqsədli qiymətlərdən aşağı olduğu hallarda dotasiyaların miqdarı hesablanarkən məqsədli qiymətlərdən istifadə edilir.

Zəmanətli qiymətlər məhsulun qiymət səviyyəsinin yol verilən bilən minimal səviyyəli sərhəddir. Bu qiymətlər regional səviyyələrdə müəyyən edilən kvotalar həddində dövlət ehtiyacları üçün məhsul alınarkən əmtəə istehsalçıları ilə razılaşdırmaqla tətbiq edilirlər. Dövlət əmtəə istehsalçılarının əmtəəlik məhsullarının ümumi həcmi yarısından çox hissəsini zəmanətli qiymətlərlə almalı və qalan məhsullar isə digər kanallar vasitəsilə satılmalıdır.

Hazırda qiymət tarazlığını təmin etməklə aqrar sahənin məhsullarının qiymətlərinin istehsalçının maraqlarına uyğun olması qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir. Xarici təcrübədə belə problemlər əsasən büdcə vəsaiti hesabına aqrar sahəyə dövlət köməyi vasitəsilə həll edilir. Qiymətlərin büdcə vəsaiti hesabına tənzimlənməsi özü də müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Məsələn, qiymət tarazlığının təmin olunması üçün sənaye məhsullarının qiymətlərinin aqrar istehsal məhsullarının qiymətinin artımından çox olan hissəsinin büdcə vəsaiti hesabına

ödənilməsi həyata keçirilə bilər.

Ümumiyyətlə, qiymət uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq məqsədi ilə aşağıdakı prinsiplərə riayət olunmalıdır:

- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı subyektlərinin məhsullarına sərbəst qiymətmələgəlmənin həmin subyektlərin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi ilə əlaqələndirilməsi;
- bazarda tarazlıq qiymətlərinin formalaşması;
- aqrar sahibkarlıq subyektlərinin geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək baxımından zəruri gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması;
- aqrar istehsalda elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadənin stimullaşdırılması;
- aqrar bölmədə istehsalın səmərəliliyinin artırılması və istehsal xərclərinin azaldılması;
- qiymət və maliyyə-kredit sistemlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və onların optimallığına nail olunması.

6. Aqrar istehsalın tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında qiymət mexanizminin rolu araşdırılarkən müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğun olaraq ilk növbədə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi məsələsinə diqqət yetirilməsi ön plana çəkilir. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinə münasibət heç də birmənalı deyil. Əhalinin sosial müdafiəsi və dövlətin iqtisadi mənafeyindən irəli gələrək bir qrup məhsulların qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinə mövcud nəzarət və iqtisadi qanunauyğunluq bəzən iqtisadi demokratiyanın pozulması kimi qəbul edilir. Lakin iqtisadi inkişafda qiymət amilinin rolunun təhlili bu fikrin heç bir əsasa malik olmadığını sübut edir.

Dünyanın hər bir ölkəsində sosial-iqtisadi inkişaf ümumi inkişaf prinsiplərinə uyğun tənzimlənilir.

Müxtəlif ölkələrdə qiymətləri tənzimləmə obyektinə olan məhsullar arasında kənd təsərrüfatı məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Bu da ilk növbədə ölkədə məşğulluğun təmin edilməsi, əhali istehlakının tənzimlənməsi, gəlirlərin sahələrarası optimal bölgüsü zərurətindən irəli gəlir (cədvəl 5).

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bəzi məhsulların, xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin daim nəzarətdə saxlanması və onların aşağı hədd səviyyəsinin müəyyən edilməsi, maliyyə-kredit siyasəti ilə qiymətlərin səviyyəsinə təsir etməklə ölkədə iqtisadi-sosial

inkişaf tənzimlənilir .

Ölkələr	Tənzimlənmənin xüsusi çəkisi	Tənzimlənmə sferası	Dövlət tənzimlənmə orqanları
Amerika Birləşmiş Ştatları	5-10%	Buğda, qarğıdalı, tütün, pambıq, süd məhsulları	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Federal Ticarət şirkəti, Antitrest idarəsi
Avstriya	10%	Tütün, duz, rabitə xidmətləri, dəmir yolu xidmətləri. Spirtli içkilər üzərində dövlət inhisarı	Parlament, Təbii Resurslar Agentliyi, İqtisadi İnkişaf İdarəsinin Qiymət bürosu
Yaponiya	20%	Buğda, düyü, ot, süd, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, təmir yolu, təhsil və səhiyyə xidmətləri	İqtisadiyyat Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi
İsveçrə	50%	Taxıl, kartof, ot, çuğundur. Toxuculuq məhsullarının, musiqi alətlərinin və oyuncaqların qiymətlərinin məhdud tənzimlənməsi	Qiymətlər üzrə federal idarə, İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi fondu

Cədvəl 5. Bir sıra ölkələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi

Qiymətlər bir tərəfdən dövlət tərəfindən tənzimlənilir, digər tərəfdən onların özü tənzimləyici iqtisadi alətlərdir. Onlar vasitəsilə ölkədə gəlir və resursların ədalətli və səmərəli bölgüsü, əhali qrupları arasında sosial ədalətin gözlənilməsi, regionlar və sahələrin mənafe və maraqlarının uzlaşdırılması, həyata keçirilir.

Qeyd etməliyə ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət yardımı sisteminin genişləndirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi aqrar sferada qiymət sistemində müəyyən təsir göstərməsinə baxmayaraq hələ lazımı nəticələrə nail olunmamışdır. Düşünürük ki, bu sahədə aşağıda göstərilən məsələlərin həlli də məqsədəuyğun olardı:

1. Regionlarda fəaliyyət göstərən tədarük təşkilatları istehsalçılarla birbaşa əlaqələrə malik deyil. Onlar bəzən yerli məhsulların keyfiyyətinin aşağı olmasını səbəb göstərməklə xarici istehsal məhsullarını tədarük edir yaxud da öz əhatələrində olan istehsalçıların məhsullarını alırlar. Yaranmış vəziyyətdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz məhsullarını aşağı qiymətlə onlara təhvil vermək məcburiyyətində qalırlar. Bu

da yerlərdə istehsalın azalmasını şərtləndirir. Ona görə də tədarük təşkilatları ilə fermerlər arasında məhsul növünün, çeşidinin və kateqoriyasının alqı-satqısı barədə mövsümün əvvəlində müqavilə sisteminin tətbiqi qanunla təsbit olunmalı və mətbuatda müqavilə qiymətlərinin səviyyəsi barədə bütün bazar iştirakçılarında məlumat verilməlidir.

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarlarında inhisarçılıq və möhtəkirlik meyilləri aradan qaldırılmalıdır. Sadə hesablamalardan görünür ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının iri şəhərlərdəki satış qiymətində istehsalçıların payı 15-30%, vasitəçilərin payı 20-25%, piştaxta arxasında duran alverçilərin payı isə 40-45% arasında dəyişir. Mövcud vəziyyət kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarətin onların istehsalından daha səmərəli və ya gəlirli olmasına şərait yaradır. Bu da nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olanların sayının və ümumiyyətlə, istehsal həcmının azalmasını şərtləndirən amil kimi çıxış edir.

3. Statistik məlumatlara görə respublikamızda hər 1000 təsərrüfatda 17,9 traktor, 3,7 kotan, 0,9 becərmə aqreqatları, 1,6 toxumsəpən aqreqatlar, 0,6 otbiçən, 1,3 otbağlayan, 1,8 taxılıyğan kombayn düşür. Ona görə də lizinq və xidmət təşkilatları görülən işlərə görə yüksək xidmət haqları tələb edir ki, bu da məhsulun qiymətini yüksəldir. Bir sıra hallarda təklif qiymətləri bazar tələbinə uyğun olmadığından məhsul maya dəyərinə bərabər yaxud aşağı qiymətə satılır. Bu da qiymətlərin stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyalarını yerinə yetirməsinə imkan vermir. Ona görə də aqrar sferada texniki bazanın möhkəmləndirilməsi əsasında tədricən istehsal xərclərinin aşağı salınmasına səy göstərilməlidir.

4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri onların təkrar istehsal xərclərini təmin edəcək rentabellik səviyyəsində nəzərdə tutulmalıdır. Düşünürük ki, sosial əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarük qiymətləri inflyasiya səviyyəsindən 20-25% aşağı olmayan rentabellik səviyyəsində müəyyənləşdirilməlidir.

5. Kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasında mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunmasında qiymətlər mühüm amil kimi çıxış etməlidir. Hər bir təsərrüfat ilinin əvvəlində resurs səbəti əsasında paritet qiymət indeksləri müəyyən edilməlidir. Bu həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə zəmanət rolunu da oynaya bilər.

6. Aqrar istehsalçılara dövlət yardımı və himayədarlıq sisteminə tədricən əlverişli kreditləşmə sisteminə keçirilməsi məqsədəuyğundur. Verilən kreditlərə görə faizlər elə müəyyənləşdirilməlidir ki, onlar qiymət artımının indikatoru kimi deyil, qiymətlərin aşağı düşməsinin

obyektiv səbəbləri kimi çıxış etsin.

7. Azərbaycanda aqrar istehsalla məşğul olan fərdi təsərrüfat subyektlərinin orta ölçüsü 10,2 ha, ABŞ-da 180 ha, Avropa İttifaqında (Bolqarıstan və Rumıniya çıxılmaqla) 17 ha, Böyük Britaniyada 55 ha, Danimarkada 54 ha, İspaniyada 22 ha-dır. Bu da səmərəlilik nöqteyinəzərindən xırda təsərrüfatların tədricən birləşmək məsələsini gündəmə gətirir. Əgər bu proses baş verərsə, məhsul vahidinə düşən sabit xərclərin azalması hesabına qiymətlər də aşağı düşər.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

1. И.Г.Гулиев. «Ценовое регулирование деятельности естественных монополий», Материалы международной научной интернет конференции к 95-летию Российского Университета Кооперации, Энгельс 2009, сәh.122-124.

2. İ.Q.Quliyev. “Aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində qiymət amili”, “Milli inkişaf modelinin formalaşması xüsusiyyətləri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2010, sәh.570-572

3. И.Г.Гулиев. «Некоторые вопросы организации и совершенствования экономических отношений в рамках агрофирм», Материалы международной научно-практической конференции по теме «Потребительская кооперация: теория, методология, практика», Москва, 2010, с.48-51.

4. İ.Q.Quliyev. “Rəqabətli aqrar istehsalın təşkilində qiymətlərin rolu”, “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2011, sәh.112-115.

5. İ.Q.Quliyev. “Aqrar sferanın inkişafına dövlət yardımı və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi” AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2011, sәh.273-277.

6. İ.Q.Quliyev. “İqtisadi tənzimlənmədə qiymət amilindən istifadənin beynəlxalq təcrübəsi”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərlər, №2, 2011, sәh.88-92.

7. И.Г.Гулиев «Приоритетные направления последовательного развития аграрной сферы», Журнал «Экономические науки», №1, 2011, с.249-253.

8. İ.Q.Quliyev. “Aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində qiymət amili”, “Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2011, sәh.570-572

9. İ.Q.Quliyev. “Milli iqtisadi inkişaf strategiyası və qiymət siyasəti”, “Müstəqil Azərbaycan Respublikası üçüncü minilliyin birinci yüzilliyində” elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2011, səh.354-357

10. İ.Q.Quliyev. “Kənd təsərrüfatında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi”. “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları və tezisləri, Bakı, 2011, səh. 261-264.

11. İ.Q.Quliyev. “Aqrar istehsalın səmərəliliyi və onun göstəriciləri sistemi”. “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyin yüksəldilməsi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 27-28 iyun, 2012-ci il, səh.652-655

12. İ.Q.Quliyev. “Aqrar sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi prioritetləri”, “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər, perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Sumqayıt, 27-28 aprel, 2016-cı il, səh.188-190.

13. İ.Q.Quliyev. “Aqrar sferada intensiv inkişaf strategiyası və qiymət siyasəti”, Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, № 4, 2016, səh.126-128.

Гулиев Ибрагим Гадим оглы

**РОЛЬ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЦЕН В ПОВЫШЕНИИ
ЭФФЕКТИВНОСТИ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, выводов и рекомендаций, а также списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования, показана научная новизна и практическая значимость, указана апробация результатов исследования, информационная база и степень изученности исследования.

В первой главе исследованы теоретико-методологические основы формирования эффективности и цен в аграрной сфере, отмечены представления ведущих ученых экономистов в данной области. В данной главе также исследованы научно-теоретические взгляды достижения эффективности, факторы и закономерности формирования цен в аграрной сфере. Во второй главе проведен комплексный анализ эффективности и динамики цен в аграрной сфере. Здесь уделено особое внимание анализу функциональной зависимости между динамикой цен и показателем эффективности, также особенности формирования рыночной конъюнктуры в реализации возможностей выхода на внешний рынок.

В третьей главе рассмотрены проблемы совершенствования использования механизма ценообразования в повышении эффективности аграрного производства, исследован опыт регулирования цен ведущих стран мира.

В заключении приводятся выводы и предложения, полученные в результате проведенного исследования.

**THE ROLE OF PRICE REGULATION
IN INCREASEMENT OF AGRARIAN
PRODUCTION EFFICIENCY****SUMMARY**

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions and recommendations, as well as a list of used literature.

The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose and objectives of the study, shows the scientific novelty and practical significance, indicates the approbation of the results of the research, the information base and the degree of study research.

The first chapter explores the theoretical and methodological foundations of the formation of efficiency and prices in the agrarian sphere, notes the views of leading economists in this field. This chapter also explores the scientific and theoretical views on the achievement of efficiency, factors and patterns of price formation in the agrarian sphere. In the second chapter, a comprehensive analysis of the efficiency and price dynamics in the agrarian sector was tested. Here special attention is paid to the analysis of the functional dependence between the price dynamics and the efficiency index, as well as the peculiarities of the formation of market conditions in realizing the opportunities for entering the external market. In the third chapter, the problems of improving the use of the price mechanism in improving the efficiency of agricultural production are examined, and experience in regulating the price of the leading countries of the world is studied.

In conclusion, the conclusions and proposals obtained as a result of the research are presented.

Formatı 60x84 ¹/₁₆. Həcmi 1 ç.v.

Ofset kağızı №1. Sayı 100.

“Ulu” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗЫСКАНИЙ**

На правах рукописи

ИБРАГИМ ГАДИМ ОГЛЫ ГУЛИЕВ

**РОЛЬ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЦЕН В ПОВЫШЕНИИ
ЭФФЕКТИВНОСТИ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА**

Специальность: 5312.01 - Экономика отрасли

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике**

БАКУ - 2017